

<https://doi.org/10.62837/2024.11.343>

GÜNAY ELGİZ QIZI TAHİRZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunay802002@yahoo.com

DİLÇİLİKDƏ KULİNARIYA TERMINLƏRİ

Xülasə

Cəmiyyətin mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, ictimai quruluşun dəyişməsi və dövlətlərin yaranması, yeni elmi texniki nailiyyətlər dilin lüğət tərkibinin daima dəyişməsinin və zənginləşməsinin əsas səbəbi hesab olunur. Xalqın həyatında baş verən dəyişikliklər ilk növbədə dilin lüğət tərkibində əks olunur. Dilin lüğət tərkibinin zənginliyi xalqın təfəkkürünün dərinliyinin və genişliyinin göstəricisidir. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, dillərin bir - birinə təsiri heç də yeni hal deyil. Bu bütün dövrlərdə belə olmuşdur və çox təbii bir haldır. Azərbaycan və ingilis dillərinin kulinariya terminləri dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil etməsinə baxmayaraq, onların tarixi, inkişaf mərhələləri, yaranma yolları, strukturu, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında geniş miqyaslı tədqiqat işləri aparılmamışdır. Bu səbəbdən dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən kulinariya terminologiyasının leksik, semantik və struktur cəhətdən araşdırılması zərurəti yaranır. Bu cür tədqiqatların aparılması mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən hesab olunur. Azərbaycan və ingilis dili arasında olan əlaqələrin öyrənilməsi və araşdırılması həm sözləmə, həm də dil əlaqələri baxımından aktual məsələ hesab olunur. Ölkələr arasında olan bu əlaqələr sahə terminologiyası və beynəlxalq terminologiyanın müqayisəli şəkildə araşdırılmasını zəruri edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bir birindən kulinariya terminlərini mənimsəməsi dilin terminoloji sisteminin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu əlaqələr onların müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi tələbini qarşıya qoyur.

Açar sözlər: xalq, aspekt, aktual, termin, spesifik, kulinariya

Dilçilikdə işlənən terminlər xüsusi ilə də kulinariya terminləridir. Məqalənin əsas məqsədi dilin terminoloji sisteminin xüsusi qatını təşkil edən terminlərin xüsusən də kulinariya terminlərinin linqvistik cəhətdən tədqiq olunmasıdır. Məqalədə kulinariya terminlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibindəki mövqeyini, yaranma üsulları və mənbələrini, formalaşmalarını və inkişafını tədqiq etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər və hadisələr bütün sahələrə, xüsusən də dilə birbaşa və dolaylı yollarla öz təsirini göstərir. Bu dəyişikliklər uzun tarixi dövr ərzində və ardıcıl olmayan şəkildə baş vermişdir. Hər bir xalqın adət - ənənələri, zəngin həyat təcrübəsi, sosial - iqtisadi, ictimai və nəhayət mədəni həyatı onun

dilində öz əksini tapır. Dil və onun vahidləri olmadan cəmiyyətin varlığını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi ancaq öz leksik vahidlərindən ibarət olsun. Dünyada heç bir dil başqa dillərdən təcrid olunmuş halda inkişaf etmir. Burdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dillər arasındakı əlaqə təbii bir prosesdir və müxtəlif dil kontaktları əsasında dilin leksik tərkibinin zənginləşməsi inkişafını əks etdirən əsas faktordur.

Dillərin bir - birinə qarşılıqlı təsiri onların leksik, qrammatik və sintaktik quruluşuna təsir göstərməklə bərabər, həmin dillərin lüğət tərkibinə yeni dil vahidlərinin daxil olmasına da şərait yaradır. Belə desək, dillərin bir-biri ilə əlaqəsi və inkişafı dili zənginləşdirərək onun lüğət tərkibini dəyişdirir. Bu dəyişmə isə öz növbəsində yeni sözlərin yaranmasına və bir sıra sözlərin yeni məna qazanmasına səbəb olur. Baş verən sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər, elmi - texniki tərəqqi, dilin inkişaf istiqamətləri və tarixi proseslər ilk növbədə özünü dilin daima yeniləşən və zənginləşən terminoloji sistemində göstərir. Dilçilikdə terminoloji bazası çox zəngin və çoxcəhətlidir; o, fasiləsiz olaraq inkişaf edir, yenilənir, təkmilləşir və dəyişir. Son dövrlərdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər müxtəlif dillərin, xüsusi ilə də Dilçilikdə terminologiyasında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Dildə baş verən dəyişikliklər dilin digər laylarına nisbətən, terminologiyada daha sürətlə əks olunur. Yeni terminoloji sistemlər cəmiyyətdə baş verən ən son ictimai və siyasi dəyişikliklər zəminində meydana çıxır. Terminologiya haqqında daha geniş və şəxəli şəkildə danışmadan öncə anlayışın özünə diqqət yetirmək vacibdir. "Terminologiya sözü latın mənşəli olub, "terminus" və "loqos" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir" [1.278] və əsasən 2 mənada işlədilir: 1) cəmiyyətin ictimai həyatının müəyyən bir sahəsinin: iqtisadiyyatın, elmin, incəsənətin anlayışlarını ifadə edən terminlər sistemi. 2) terminoloji leksikanı, onun formalaşmasını və qanunauyğunluqlarını öyrənən bölmə. Dilçilərin terminologiya haqqında fikirləri müxtəlifdir, hər alim öz prizmasından yanaşmışdır. M. Qasımov yazır: "Terminologiya müstəqil bir elm sahəsi olmaq etibarilə: elmi texniki anlayışlar, onların mahiyyəti, əlamətləri, sistemləri və təsnifatları haqqında, anlayışları ifadə etmək üçün dilin məntiqi vasitələri olmaq etibarilə terminlər haqqında: indekslər (qısa işarələr) və anlayışların ifadəsi üçün başqa vasitələr haqqında biliklərin məcmusundan təşəkkül edir" [7.28] Terminologiya ilə bağlı H. Həsənovun irəli sürdüyü fikirlər də maraq doğurur. O yazır: "Terminologiya elmin, texnikanın, istehsalatın, sənaye və kənd təsərrüfatının, ədəbiyyat və incəsənətin, iqtisadiyyatın, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları dəqiq və dürüst ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir" [3.178]. Bütün fikirləri ümumiləşdirib sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, terminologiya anlayışı dilçilikdə həm xüsusi bir elm sahəsi kimi, həm də müəyyən bir sahəyə məxsus anlayışlar sisteminin toplusu kimi başa düşülür.

Terminologiyanın kökləri qədim zamanlara gedib çıxır. "Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, xüsusən də respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ana

dilimizdə müxtəlif dillərin təsiri altında zənginləşmə prosesi gedirdi və bu terminologiyaya öz təsirini göstərmişdir” [4.28]. Müasir dövrdə termin yaradıcılığı əvvəlki dövrlərə nisbətən sürətlə inkişaf etmişdir. Dövlətlər arasında əlaqələr gücləndikcə sözləmə prosesi də güclənir. İstənilən dilin lüğət tərkibinin terminlərlə zənginləşməsi hər hansı bir elm sahəsi üzrə yaranan elmi və texniki kəşflər və yeniliklər ilə sıx sürətdə bağlıdır. Dilçiliyin aparıcı sahələrindən biri olan terminologiyanın əsas vahidi terminlərdir. “Termin sözü latın dilindən götürülmüşdür, “son, sərhəd, hədd” mənasını ifadə edir” [1.278]. Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində spesifik anlayışları dəqiq və birmənalı şəkildə ifadə edən söz və söz birləşməsidir. O, elmi anlayışın dəqiq və konkret ifadəsinə xidmət edir. Termin tarixi kateqoriyadır. O, müəyyən tarixi dövrdə yaranır, formalaşır və müəyyən bir mənə kəsb edir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilin terminoloji sistemini zənginləşdirir. Biz buna həyatın bütün sahələrində şahid oluruq. Lakin bəzən elə terminlərə rast gəlirik ki, onlar yalnız bir qrup şəxs və ya yalnız həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən başa düşülür.

Termin yaradıcılığı kortəbii və nizamsız sürətdə baş vermir. Bu zaman ədəbi dilə əsaslanmaq, onu düşünülmüş və planlı şəkildə nizama salmaq və sistemləşdirmək lazımdır. S. Sadıqova qeyd edir ki: “Termin həmişə bir anlayışı və ya bir obyekt (ya da bir neçə eyni obyekt) ifadə edir. Yəni, termin elmi və ya istehsalat-texnoloji anlayışları adlandıran və xüsusi istifadə sahəsinə malik olan definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir. Bundan əlavə terminlər dilin başqa sözlər tərəfindən yerinə yetirilən nominativ funksiya (əşya haqqında bu və ya digər təsəvvürü ifadə etmək funksiyası) ilə yanaşı, həm də özlərinin definitiv funksiyası (müəyyən anlayışı təyin etmək funksiyası) ilə fərqləndiyi üçün mənə və işlənmə cəhətdən dilin lüğəvi vahidləri içərisində xüsusi yer tutur və terminlər vasitəsi ilə elmi məlumat dəqiq və yığcam çatdırılır. Ona görə də terminlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən məfhumları, anlayışları ifadə etdiyinə görə həmin anlayışların mənalı ixtisasçılar tərəfindən başa düşülür” [5.16,17].

Terminlər dilin lüğət tərkibinin xüsusi layını təşkil edir. Hər hansı bir elmin öyrənilməsi və qavranılması zamanı terminlər açar rolunu oynayır. Terminlərin ünsiyyət prosesindəki rolu danılmazdır. Terminlərdən kütləvi sürətdə istifadə daha çox elmi üsluba xasdır. Elmi üslubda bədiilik, emosionallıq və məcazlar yolverilməzdir. Terminlər də sözdür, lakin hər sözə də termin demək olmaz. Elmi üsluba aid terminlər və ya sözlər dar çərçivədə işlənir. Onlar xüsusi işlənmə sahəsinə malikdirlər. Terminlər elmi anlayışların düzgün, dəqiq və aydın anlaşılmasına, onların nitq prosesində yerli - yerində işlədilməsinə şərait yaradır. Bu onları digər leksik vahidlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Terminlər mənaca anlaşıqlı, dəqiq, sabit, aydın olmalı və sistem yaratmalıdır.

Terminologiya və elm anlayışı bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Terminologiyanın yaranması və təşəkkülü elmlərin formalaşması və inkişafından asılıdır. Müxtəlif elm

sahələrinin özünəməxsus anlayışları vardır. Onlar olmadan isə dili təsəvvür etmək mümkün deyil. Elm inkişaf etdikcə yeni terminlər yaranır və elmin özü həmin terminlərin mənası dəqiqləşdikcə irəliləyir[6.7]. Hər bir sahə terminoloji sistemi ilə digər sahələrdən fərqlənir. Yəni, yaranma tarixinə görə nisbətən qədim olan bir sahə inkişaf etdikcə onda yeni, dövrümüzün standartlarına cavab verən terminlər yaranır.

Dilin mürəkkəbliyi onun tərkibindəki konkret terminlərin sayı və mürəkkəbliyi ilə sıx bağlıdır.

Dil, daha çox terminlərin olduğu təqdirdə daha təsdiq edici və ifadəçi olur. Bu, fərqli fikirləri və kontseptləri daha ətraflı və dəqiq şəkildə ifadə etməyə kömək edir. Müəyyən terminlər əşya və fikirləri bölmək və kateqoriləşdirmək üçün istifadə edilir. Bu terminlər, elm sahəsində anlayış qurmaq və təqdim etmək üçün əlverişli iş görür. Müxtəlif elmlər və sahələr öz terminoloji vəziyyətlərə sahibdirlər. Həkimlikdən hüquqa və texnika sahəsinə, hər bir sahə öz təqdimat və terminlər sistemini bərpa edir. Dil tarixi, mədəni və texnoloji dəyişikliklərin izlərini saxlayır. Terminoloji terimlərin qorunması, cəmiyyətin tarixinin və inkişafının anlaşılmasına kömək edir. Bu terminlər xüsusi sahələrdə daha sürətli və dəqiq bir üsulla danışmaq üçün imkan verir. Lakin dilin mürəkkəbliyi həmişə effektiv kommunikasiya üçün vacib deyil. Terminlərin çox olduğu təqdirdə anlaşılmaqlıq yarada bilər, xüsusən dildə və multidisiplinara bağlı hallarda. Effektiv kommunikasiya üçün dilin sadəlik və dəqiqlik arasında balans olmağa bilər. Dil həmin dilin danışıldığı cəmiyyətin mədəniyyətini və sivilizasiyasını əks etdirir. Dil, danışıldığı cəmiyyətin mədəniyyətini və sivilizasiyasını bir çox səbəblərə görə əks etdirir: İfadə üslubu və mövzu sahələrində hər dil, öz ədəbi mərkəzi və mövzu sahələrinə sahibdir. Bu, o cəmiyyətin maraqlarını və prioritetlərini göstərir. Hər dil, öz mövzu sahələri və ədəbiyyatı ilə özünə məxsus bir mədəniyyət yaradır. Tarixi və mədəni köklər dedikdə Dil, özəlliklə klassik dil olsun, cəmiyyətin tarixi və mədəni köklərini əks etdirir. İstifadə olunan lüğət, ifadələr və dilin tərkib hissələri tarixi və mədəni mənbələrdən nəzərə çarpır. Düşünmə və fikir proseslərində dil, insanların düşünmə və fikir proseslərini təyin edir. Hər dilin özünəməxsus bir düşünmə şablonu və fikir strukturu var. Beləliklə, bir dil içində nəzərdə tutulan mədəni fikirləri, mərzyyətləri və dəyərləri yansıdır. Dilin səs və tərkib elementləri hər dilin səsi və tərkib elementləri müəyyən edici olur. Bu elementlər səslərin ifadəsini və mədəni incəliklərini özündə daşıyır. Kommunikasiya və cəmiyyətin birgə idarə olunması dil, insanlar arasında effektiv kommunikasiya qurmağa kömək edir. Cəmiyyətdə kommunikasiyanın tənzimlənməsinə və cəmiyyət sahəsində əlaqələrə kömək edir. Dil, insanların düşünmə və ictimai müstəqiləşməsinin əsas alətindən biri olduğu üçün, hər dil özünəməxsus bir mədəniyyəti və sivilizasiyasını əks etdirir. Bu, insanların fikirlərini, dəyərlərini və təcrübələrini digər insanlara ötürməsinə və bir cəmiyyətdə bir araya gəlməsinə təmin edir.

Ona görə də dilin incəliyi həmin cəmiyyətin elm, incəsənət, texnika və digər sahələrdə tərəqqisini əks etdirən terminlərin zənginliyi ilə ölçülə bilər. Uğurlu tərcüməyə nail olmaq üçün tərcüməçidən orijinal məzmunun həqiqi mənasını qorumaq üçün mühüm məsuliyyət daşması tələb olunur.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən dəyişikliklər, elmi - texniki inkişaf müxtəlif sahələrdə tələbatların çoxalmasına səbəb olur. Bu tələbatlar isə öz növbəsində yeni anlayış və məfhumların yaranmasına şərait yaradır ki, sonradan bu anlayışları adlandırmaq zərurəti meydana çıxır. Bu sözlərin qarşılığının yaradılmasında "həm ümumxalq danışığı dili və ya müxtəlif dialekt və şivələr, klassik ədəbi dilimiz, əcnəbi dillər, nəhayət müasir bədii, publisist və elmi ədəbiyyat və mətbuat üslubu" qaynaq ola bilər [1.36]. Yeni yaranmış anlayışlara uyğun terminlərin yaradılması və yaxud seçilməsi çox mürəkkəb bir prosesdir. Bu səbəbdən əvvəlcə həmin anlayışların mahiyyətini araşdırmalı, sonra isə həmin mahiyyəti dəqiq ifadə edən terminoloji vahidlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman terminin anlayışla bağlı əlamət və ya xüsusiyyətləri əhatə etməsi əsas faktordur. Bəzən isə bu və ya digər anlayış adlandırıldıqda verilən ad bir neçə dil vahidi ilə ifadə oluna bilər. Çünki yeni yaranan məfhumun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək ilk əvvəllər çətinlik törədə bilər.

Dilçilikdə terminoloji sistem əsasən 2 yolla zənginləşir:

1. Dilin daxili imkanları hesabına;
2. Başqa dillərdən alınma sözlər hesabına"[4.15]

Dilçilikdə termin yaradıcılığı prosesi nəzərə cərpacaq -mənbələrindən hər dövrün ictimai - siyasi tələblərinə uyğun şəkildə istifadə olunur. Belə ki, bir vaxt termin yaradıcılığında daha fəal iştirak edən leksik, qrammatik ünsür bir neçə on ildən sonra, ikinci üçüncü plana keçir, yaxud termin yaradıcılığında əsas olan mənbə öz yerini başqasına verməli olur"[11.16]. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan terminlərin çoxu yarandığı ölkənin dilindən alınır. Bu səbəbdən yeni yaranmış anlayışları adlandırmaq üçün ilk növbədə dilin lüğət tərkibinə müraciət etməli, dilin öz imkanlarına üstünlük verilməlidir. Dilin daxili imkanları nəticəsində yaranan sözlər dildə daha uzun müddət qalır və daha yaxşı mənimsənilir. Hər bir dilin inkişafı üçün bu əsasdır. Müstəqillik əldə olunduqdan sonra dilin lüğət tərkibinin milli terminlərlə zənginləşmə prosesi daha da güclənmiş baş verən dəyişiklikləri ifadə etmək üçün milli sözlərimizə üstünlük verilmişdir. Lakin hər hansı bir dildə termin yaratmadan əvvəl həmin dilin tarixi, inkişaf istiqamətləri və söz bazası ilə tanış olmaq əsas şərtlərdəndir.

M. Yusifovun dilin daxili imkanları haqqında olan fikirləri diqqətəlayiqdir: "Daxili imkanlar hesabına yeni sözlərin yaranmasında iki başlıca istiqamət mövcuddur. Bunlardan birincisini ümumdil səciyyəli yeni sözlər, ikincisini isə fərdi yolla düzələn sözlər təşkil edir. Daxili imkanlar əsasında yaranan sözlərin üstünlüyü

ondan ibarətdir ki, onlar dilin məna incəliklərini daha güclü şəkildə əks etdirir və dildə daha uzunmüddətli işlənmə imkanları qazanır” [18.122].

Lakin bəzən dil bu tələbatı lazımi şəkildə ödəyə bilmir. Belə olduqda başqa dillərdən alınmalar zəruriləşir. Termin yaradıcılığının digər mənbəyini alınmalar təşkil edir. Alınmalar məcburi surətdə bir dildən başqa dilə keçmir. Bu zaman müəyyən bir zərurət olmalıdır. Hələ qədim zamanlardan xalqlar arasında olan diplomatik, siyasi və mədəni əlaqələr sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsinə zəruri edir. Xalqlar arasında əlaqələr nə qədər güclü olsa, qarşılıqlı təsir də bir o qədər effektiv olar. Əlaqələrin genişlənməsi öz növbəsində hər iki dildəki leksemlərin sayının artmasına birbaşa təsir göstərir. Yeni anlayışları ifadə etmək asanlaşır və dil zənginləşir. Lakin terminlərdən yersiz şəkildə istifadə qəbul edilməzdir. Əgər termin dilə ehtiyac nəticəsində daxil olub onun lüğət tərkibini zənginləşdirsə, bu müsbət haldır. Əksinə, hansısa bir zərurətdən deyil də məcburən keçirsə və bu səbəbdən nitqi ağırlaşdırıb onu çətin və anlaşılmaz vəziyyətə salırsa, bu mənfi haldır. Mənfi təsirin uzun müddət davam etməsi nitqin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən alınma sözlərin qəbul olunması zamanı dilin həmin sözlərə ehtiyacının olub – olmamasına diqqət etmək lazımdır.

“Azərbaycan dilində işlənən alınma terminlər əsasən 1) ərəb – fars; 2) rus; 3) Avropa mənşəlidir” [6.106,107]. “Dilimizdə işlənən ərəb - fars mənşəli terminlərin böyük bir hissəsi islam dinini qəbul olunması ilə dilə daxil olmuşdur. Dilimizdə işlənən dinlə bağlı terminlərin də böyük əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir. Məsələn, İslam, Allah, şəriət, sübut və s. Ərəb dilində olan terminlər fars dilinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu həmin dövrdə ərəb hökmranlığı ilə bağlıdır. Rusiya ilə əlaqələrin inkişaf edib gücləndiyi dövrə qədərki müddətdə ərəb - fars mənşəli terminlər dominant mövqedə olmuşdur. Lakin ərəb fars mənşəli terminlərin hamısı dildə eyni səviyyədə işlənməmişdir. Dildə baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq onların bir qismi məhdud dairədə işlənmiş, digər bir qismi isə ümumiyyətlə dildən çıxmışdır. Məsələn, dehqan, vücu, binəva, bixaniman və s. Sərmayə, mülk, hesabat, sahibkar, müavinət tipli terminlər isə hələ də aktiv şəkildə istifadə olunur.”[6.107].

“Vaxtilə Azərbaycan və Rusiya arasında olan əlaqələrin sıxlığı və Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibindəki respublikalardan biri olması dilimizə kifayət qədər rus mənşəli terminlərin daxil olmasına şərait yaratmışdır. Rus dilindən olan alınmalar rus dilinə məxsus və başqa dillərdən rus dili vasitəsilə keçən alınmalar olmaqla 2 yerə bölünür. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən bir sıra terminlərdə rus dilinin təsiri açıq aydın hiss olunur. Bu terminlərin bir qismi müəyyən bir müddət işləndikdən sonra dilin aktiv lüğət tərkibindən çıxmış digər bir qismi isə hələ də dilimizdə işlənir. Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra bu əlaqə zəifləmiş, Azərbaycan dili Avropa dillərindən, xüsusi ilə də ingilis dilindən terminlər alınmağa başlanmışdır”[6.112,113].

Tarixən Azərbaycan və Avropa ölkələri, xüsusən də ingilis dili arasında əlaqələr zəif olmuşdur. Lakin Azərbaycanda neft hasilatının artması Avropa ölkələri ilə əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bir dildən digər dilə sözlər ya birbaşa, ya da dolayısıyla keçir. Söz dil tərəfindən qəbul edildikdə ilkin olaraq bir sıra dəyişikliklərə məruz qalır və daha sonra reseptor dilin fonetik və qrammatik sisteminə adaptasiya olunur. Baş verən dəyişikliklər mənbə dil və reseptor dil arasında olan əlaqələrin dərəcəsindən asılıdır. Bu proseslərdən sonra alınma söz dilə qəbul olunur və terminoloji sistemdə möhkəmlənir. Dolayı yolla sözlərin keçirilməsi prosesində vasitəçi dildən istifadə olunur. Avropa mənşəli terminlərin dilə keçməsi zamanı rus dili vasitəçilik funksiyası yerinə yetirir. Alınmanın hansı dildən götürülməsi diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biridir. Termin və ya söz seçildikdə daha çox həmin xalqla münasibətdə qonşu olan xalqlara üstünlük verilir. Bu səbəbdən tarix boyu Azərbaycan dili ərəb dilinin, ingilis dili isə latın dilinin təsirində olmuş külli miqdarda sözlər alınmışdır.

İngilis dilində də alınmaları mənşəyinə görə müxtəlif qruplara bölmək olar: “1. kelt dilindən alınmalar; 2. latın dilindən alınmalar; 3. skandinav dilindən alınmalar; 4. fransız dilindən alınmalar; 5. başqa dillərdən (rus, alman, italyan, yunan, ərəb) alınmalar” [6.128]

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini məişət leksikası təşkil edir. Məişət leksikası hər iki xalqın həyatının ən vacib tərəflərini əks etdirir. Xalqın mədəni səviyyəsi, mədəniyyəti, dünyagörüşü, həyatı, məişəti, adət - ənənələri onun məişət leksikasında öz əksini tapır. Hər iki xalqın məişət leksikası rəngarəng və çoxşaxəlidir. İngilis dilinin məişət leksikasını həm ilin daxili imkanları əsasında yaranan, həm də alınma sözlər təşkil edir.

Məişət leksikasının əsas hissəsini kulinariya terminləri təşkil edir. Hər hansı bir xalqın mədəniyyəti haqqında danışdıqda yalnız xörəklərin hazırlanması və bişirilmə qaydaları deyil, həmçinin onun mədəniyyəti, süfrə mədəniyyəti, etika və estetikası nəzərə alınır. İngilis mətbəxi coğrafi baxımdan geniş bir əraziyə yayılmış, milli mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Kulinariya terminləri xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, xalqın maddi mədəniyyətinin güzgüsü sayılır. İngilis və Azərbaycan mətbəxi digər ölkələrə nisbətən daha zəngin və rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, qida məhsulları hər iki xalqın həyatında həlledici və aparıcı rol oynayır. Dildə gedən müxtəlif dəyişikliklər yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur ki, bunların da adlandırılması zamanı söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Yeni terminlərin yaradılması dildə olan ehtiyac və tələbatlardan asılıdır. Dildə olan kulinariya terminlərinin yaranmasına və formalaşmasına bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərir. Bunlar içərisində ölkənin yerləşdiyi ərazi və mühit, iqlim qurşaqları, landşaft və bir sıra dini amillər üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin kulinariya mədəniyyətinin zənginliyi, xörək adlarının rəngarəngliyi və müxtəlifliyinə təsir göstərən əsas amildir.

İngilislərin qida rasionunun əsasını quş, süd, tərəvəz yeməkləri, dəniz məhsulları təşkil edir. Bundan əlavə, ingilislər özünəməxsus adət ənənələrə tabedir. “Ən qədim adət ənənələrdən biri olan və XIX əsrdə İngiltərə hersoginyası Anna tərəfindən əsası qoyulan 5 çayı sonralar Britaniyanın ən məşhur ritualına çevrilməyə başladı. Günümüzdə hələ də davam edən bu adət ingilis mətbəxində piroqların, peçenyələrin və tortların müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur”[2.54]

İngilis dilində işlənən kulinariya terminlərinin zənginliyi bu dilin başqa dillərlə olan iqtisadi mədəni və siyasi əlaqələrinin əsas göstəricisidir. İngilis dilində işlənən kulinariya terminlərinin bir neçəsinin leksik semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə bunun açıq aydın şəkildə şahidi oluruq.

1) “Union Street on Woodward in Midtown, known for its Dragon Eggs appetizer, vegetarian Scooby Doo pasta dish and jambalaya, may not reopen” [29]. Dragon Eggs başlanğıcı, vegetarian Scooby Doo makaronu və Jambalaya ilə tanınan Midtown Woodward'dakı Union Street yenidən açılmaya bilər.

“Appetizer” və ya başlanğıc Avropa mətbəxində yeməkdən əvvəl iştahı stimullaşdırmaq üçün servis edilən yeməkdir. Oksford lüğətində “appetizer” sözü yeməkdən əvvəl yeyilən az miqdarda yemək mənasında işlənir[24.60] “Appetiser termini (Amerikan İngilis - Appetizer) Fransız mənşəli hors d'oeuvre sözü ilə sinonimlik təşkil edir. Bu termin ilk dəfə 1860 – cı ildə ABŞ və İngiltərədə eyni vaxtda istifadə olunmağa başlanmışdır”[28.18,19]. Artıq XIX - əsrin sonundan başlayaraq əsas yeməkdən əvvəl içilən içkilər adət halına gəlmişdir. Beləliklə ingilislər fransız mətbəxindən ilhamlanaraq yeməkdən əvvəl başlanğıclar servis etməyə başladılar. Başlanğıcların bir qismi soyuq, digər bir qismi isə isti şəkildə servis olunur. Tipik olaraq başlanğıclar əsasən əllə yeyiləcək şəkildə hazırlanır. Əgər qonaqların gəlməsi ilə yemək yeyilməsi arasındakı zaman kəsiyi çox olarsa, bu zaman qonaqlara başlanğıc olaraq içki servis oluna bilər. Əsas yeməkdən əvvəl verilən hər hansı bir yemək texniki cəhətdən bir appetizer olsa da, bu ifadə pendir və ya meyvə kimi məhsullarla məhdudlaşır.

2) “For the pasta, bring a large pot of salted water to a boil and cook the spaghetti according to the package directions until *al dente*” [30] - Makaron üçün böyük bir qabda duzlu suyu qaynadın və spagettini paket təlimatlarına uyğun olaraq yarı çiy şəkildə bişirin.

“Al dente termini ingilis dilinə “dişə” mənasına gələn İtalyan mənşəli ifadədən keçmişdir”[24.36]. Makaron “al dente” şəklində bişirildikdə yumşaq olmaqla yanaşı, dişlənilən zaman onda bir qədər bərklik də hiss olunmalıdır. Bu səbəbdən, ləpələnmiş makaron bütün italyan şefləri üçün narahatlıq mənbəyi hesab olunur. “Al dent” bişirilmə bəzən şeflərdə fikir ayrılığına səbəb olur. Belə ki, bir sıra aşpazların fikrincə al dente bişirilmiş makaronu dişlədiyimiz zaman onun mərkəzində ağ nöqtəyə rast gəlməliyik. Digər bir qisim isə bu fikir ilə razılaşmır. Onların fikrincə, heç bir ağ nöqtədən söhbət gedə bilməz. Təzə və əvvəlcədən qurudulmuş

makaronların al dente bişirilmə müddəti də fərqlidir. Təzə makaronun bişirilmə müddəti əvvəlcədən qurudulub saxlanılmış olana nisbətən daha azdır.

3) “Spread the vegetables evenly on the baking sheet and roast for 10 to 12 minutes, or until the oranges and onions start to *caramelize*” [31]. – Tərəvəzləri bişirmə kağızının üstünə bərabər şəkildə yayın və 10 – 12 dəqiqə və yaxud portağallar və soğanlar karamelizə olana qədər qovurun.

Karamelizə etmək qulağa nə qədər çətin və qarışıq gəlsə də, əslində elə deyil. Bu zaman şəkərin oksidləşməsi prosesi gedir, belə desək, o yüksək dərəcəli istiliyə reaksiya verir və tündləşməyə başlayır. Karamelləşmə şəkərin yüksək temperaturda əriməsi ilə başlayır və daha sonra köpüklənmə və qaynama ilə müşahidə olunur. Karamelizə edilən tərəvəzlər zəif dərəcədə və az miqdar yağda rəngi qəhvəyiyə çevrilənə qədər bişirilir. Karamelizə etmək üçün qida maddələri seçilən zaman su yox, şəkər baxımından yüksək olanlara üstünlük verilir. Bura soğan, banan, kök, alma kimi meyvə və tərəvəzlər daxildir. Karamelizə olunmuş qidalar yeməyə xoş və əvəzolunmaz bir dad qatır.

4) “When Jack goes vegan, Dre worries their bonding nights of eating *barbecue* and watching MMA fights might be affected”[32]. – Cek vəqan olanda Dre barbekü yeyib MMA döyüşləri izlədikləri gecələrin bundan təsirlənəcəyi barədə narahat olur.

“İngilis dilində geniş şəkildə istifadə olunan “barbecue” sözü və onun digər dillərdəki qohumları İspan mənşəli “barbacoa” sözündəndir. Etimoloqlar bunun Karib dənizindəki Aravak xalqı və Florida Timucua xalqının dilində olan “barabicu” sözündən qaynaqlandığına inanırlar”[22.]. Sözü müasir ingilis dilində standart yazılışı “barbecue” şəklində olsa da, “barbeque”, “bar-b-q” və ya BBQ kimi müxtəlif variantlara da rast gəlinir. Bu söz bəzi Avropa dillərinə isə “barbacoa” şəklində daxil olmuşdur. “Barbecue” or “barbeque” termini (BBQ (qeyri rəsmi) - Birləşmiş Krallıq, Barbie – Avstraliya, Braai - Cənubi Afrika) od və tüstüdən istifadə olunan müxtəlif bişirmə üsullarını ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. “İspanyalı tədqiqatçı Gonzalo Fernández De Oviedo y Valdés 1526 - cı ildə ilk dəfə bu sözdən yazılı şəkildə istifadə etmişdir. Kolumb 1492 - ci ildə Amerika torpaqlarına ilk dəfə ayaq basdıqda ispanlar odun üzərində taxta çubuqlara keçirilmiş ətin qızardığına şahid olmuşlar”[25.69].

Barbekü bir çox ölkələrin mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu İngiltərədə ən geniş yayılmış bişirmə növüdür. Hətta, bir çox evlərin həyatında barbekü üçün ayrılmış xüsusi sahə mövcuddur. Tərkib hissələri ölkələrə görə dəyişsə də, əsasən, mal və donuz əti (xüsusi ilə də qabırğaları), toyuq əti, kolbasa və sosislərə üstünlük verilir. Bişirilməzdən əvvəl məhsulların bir neçə saat əvvəl sousda gözləndirilməsi daha məsləhətlidir.

Gunay Tahirzade

CULINARY TERMS IN LINGUISTICS

Summary

The events that have taken place over the centuries have caused radical changes in the social-economic, cultural-political life of the society. These changes affected the vocabulary of the language, especially the terminological system of the language, and led to the creation of new terms. The vocabulary of the language changes, improves and develops at a constant speed. These terms did not appear all of a sudden, but were formed during a complex period. The creation of terms is considered a unique word-making process of each nation. In the article are used creation of terms in both azerbaijani and english languages, especially culinary terms, both the internal capabilities of the language and borrowings.

Key words: people, aspect, actual, term, specific, culinary

Гюнай Эльгиз кызы Тахирзаде

КУЛИНАРНЫЕ ТЕРМИНЫ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Резюме

События, которые произошли на протяжении веков, поспособствовали радикальным изменениям в социально-экономической, культурно-политической жизни общества. Эти изменения послужили причиной появления новых терминов, воздействуя на словарный состав языка, особенно на его терминологическую систему. Словарный состав языка меняется, совершенствуется и развивается с постоянной скоростью. Эти термины не возникли внезапно, они сформировались на протяжении сложного периода. Создание терминов считается своеобразным процессом словообразования каждого народа. В период создания терминов, особенно кулинарных, на азербайджанском и английском языках, используются как внутренние возможности языка, так и заимствования.

Ключевые слова: народ, аспект, актуальность, терминология, специфический, кулинария, практический

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti IV cild. Bakı. Şərq – Qərb. 2006. 712
2. Axundova G. Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikası. Bakı. 2017. 104
3. Həsənov H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəb üçün dərs vəsaiti. Bakı. Maarif. 1987

- 4.Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı. 2009. 141
- 5..Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı. Elm. 2011.
- 6.Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı. Elm. 2005
- 7.Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı. Elm. 1973
- 8.Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı. Elm. 2002. 230
- 9.Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika – riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı. Elm. 1997.
- 10.Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı.1997
- 11.Баскаков Н.А Предложение и словосочетание в тюркских языках. Вопросы составления списательных грамматик. Москва 1961
- 12.Hornsey, Ian Spencer and George Bacon. A History of Beer and Brewing. Royal Society of Chemistry. 2003. 742
13. Hale Clark. The Great American Barbecue and Grilling Manual. 2000
- 14.Larousse Gastronomique. Hamlyn. 2000. 1360
- 15.Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press. 1796
- 16.Philip Dickenson Peters. Caribbean WOW 2.0. 74
17. Rene Vallery-Radot. Life of Pasteur. 1928. 508
- 18.S. K. Dwivedi. A Culinary dictionary. 94
- 19.The Oxford Companion to American Food and Drink. Oxford University Press
- Internet resursları:**
- 20.<https://www.cleveland.com/entertainment/2021/03/sun-dried-tomatoes-can-pack-in-a-sunny-flavor.html>
- 21.<https://www.washingtonpost.com/food/2021/04/01/sheet-pan-salmon-minty-peas-recipe/>
- 22.https://www.washingtonpost.com/entertainment/tv/what-to-watch-on-tuesday-demi-lovato-dancing-with-the-devil-on-youtube/2021/03/22/61bf7180-8b0b-11eb-9423-04079921c915_story.html
- 23.<https://www.bhg.com/recipes/breakfast/smoothies/how-to-make-a-smoothie-bowl/>
24. <https://www.startribune.com/5-best-things-our-food-writers-ate-in-the-twin-cities-this-week/572038692/>
- 25.<https://www.finecooking.com/article/the-science-of-frying>
- 26.<https://www.startribune.com/5-best-things-our-food-writers-ate-in-the-twin-cities-this-week/572038692/>
- 27.<https://www.nytimes.com/1989/08/30/garden/gazpacho-theme-and-variations.html>

28. <https://www.startribune.com/5-best-things-our-food-writers-ate-in-the-twin-cities-this-week/572038692/>
29. <https://www.sfchronicle.com/food/restaurants/article/10-Bay-Area-restaurants-celebrating-Passover-16047601.php>
30. <https://www.popsci.com/everything-you-need-to-know-about-deadly-listeria-outbreak/>
31. <https://www.bostonglobe.com/2021/03/02/lifestyle/recipe-provencal-chicken-stew-with-artichokes-potatoes-olives-lets-you-feel-far-away-without-traveling/>
- <https://www.cleveland.com/entertainment/2021/03/popovers-perfect-for-passover-and-beyond.html>
33. <https://www.bonappetit.com/story/dumpling-making-tips>
33. <https://www.dallasnews.com/food/cooking/2020/04/06/how-to-make-the-perfect-coconut-macaroons-for-passover-or-anytime/>
34. <http://www.thenibble.com/reviews/main/cookies/cookies2/history-of-macaroons.asp>
35. <https://sentence.yourdictionary.com/infusion>
36. <https://www.dallasnews.com/food/cooking/2021/02/01/encina-chef-matt-balke-shares-his-vegan-recipe-for-a-twist-on-falafel/>
37. <https://www.jsonline.com/story/life/food/2020/05/22/potato-salad-germany-japan-many-different-recipes-thrive/5197687002/>
38. <https://www.washingtonpost.com/food/2021/01/04/loading-baked-potato-soup-recipe/>
39. <https://www.twincities.com/2017/04/20/wolfgang-puck-celebrate-earth-day-using-garden-fresh-ingredients/>

Rəyçi: AMEA, Folklor İnstitutu, Fil.f.d. Vəfa İbrahim